نشریه مکتب احیاء، ۱(۱)، ۲۴-۳۳/ زمستان ۱۴۰۲
https://doi. 10.22034/1.1.24

مقالهٔ پژوهشی

مطالعهٔ معماری گوی مچید (مسجد کبود) تبریز برای تطبیق با مرمت‌های انجام‌یافته

احد نژادابراهیمی[1]*
آیلار جوادپور[2]
۱. استاد دانشکدهٔ معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران
۲. دانشجوی دکتری معماری اسلامی، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

اطلاعات مقاله
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۰۷
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۲۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۰
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

واژگان کلیدی
گوی مچید تبریز، ترکمانان قره‌قویونلو، ارسن مظفریه تبریز، معماری ترکمانان.

چکیده

گوی مچید (مسجد کبود) تبریز به عنوان تنها بنای معماری باقیمانده از ارسن مظفریهٔ دورهٔ ترکمانان قره‌قویونلو، ویژگی‌های معماری خاصی دارد و در مطالعهٔ تاریخ معماری برای شناخت معماری مساجد ایرانی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. دیدگاه‌های متفاوتی به لحاظ تفاوت در فرم معماری و خاستگاه طرح آن ارائه شده و به الگوبرداری از معماری مناطق دیگر تأکید شده است. شناخت ما از معماری بنای اولیه فقط از طریق اسناد تاریخی است چراکه در طول تاریخ عواملی طبیعی و انسانی به کالبد معماری آن آسیب‌های جدی وارد کرده بود و بنای امروزی حاصل عملیات حفاظتی و مرمتی در طول پنجاه سال گذشته است. بدین منظور سؤالات پژوهش چنین طرح شده است: چه ارتباطی بین فرم و پلان گوی مچید با مساجد ایرانی وجود دارد؟ و روند شکل‌گیری و انجام عملیات‌های مرمتی گوی مچید چیست؟ هدف از این پژوهش ارائهٔ دیدگاه‌هایی در رابطه با خاستگاه معماری گوی مچید و تحلیل و بررسی الگویی از معماری مساجد ایرانی، چهارایوان در پلان مسجد است، که به چگونگی بهره‌برداری و نمود آن در فرم گوی مچید دست یابیم و همچنین با توجه به ویژگی‌های بیان‌شده در اسناد تاریخی روند عملیات مرمتی صورت‌گرفته با آن ارائه شود. روش تحقیق مورد استفاده روش توصیفی - تحلیلی بود و با مطالعهٔ اسناد، مدارک، تصاویر و یاداشت‌های باقیمانده از گذشته و مرمتگران آن در کنار بازدیدها و برداشت‌های میدانی بوده است. نتایج تحقیق نشان داد که علی‌رغم تلاش‌های انجام‌یافته توسط برخی از پژوهشگران نسبت به انتساب اقتباس ایدهٔ اولیهٔ معماری این مسجد به دیگر فرهنگ ها، فرم و پلان گوی مچید خاستگاهی ایرانی دارد، که به گونه‌ای متفاوت الگوی مساجد ایرانی چهار ایوان در آن ارائه شده است. در تعمیرات و مرمت‌های انجام شده به منظور حفاظت و نگهداری از گوی مچید عملیات در بخش تزیینات بنا ظاهراً همسو با مبانی به جلو رفته است ولی عدم پیروی از مبانی نظری یکسان، وجود تشتت آرا در مرمت‌ها دیده می‌شود. در بخش مرمت معماری، هندسه و تناسبات ویژگی‌های ساختار اولیهٔ بنا رعایت نشده است و هیچ توجه و مطالعه‌ای برای آن در نظر مرمتگران نبوده است.

* نویسندهٔ مسئول: ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir ،۰۴۱۳۵۵۳۹۲۰۸ .

This is an open access article disributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-06]
[DOI: 10.22034/1.1.24]

مقدمه

از آنجا که معماری بنای گوی مچید به نسبت بناهای پیشین ویژگی‌های منحصر به فردی داشته و به نوعی متفاوت‌تر از طرح‌های شناخته‌شده در مساجد ظهور یافته است، جایگاه ویژه‌ای در تاریخ معماری ایران دارد. حتی بعد از ساخت گوی مچید نمونهٔ مشابه به آن یا طرحی برگرفته از آن در معماری مشاهده نمی‌شود. شناخت بیشتر ویژگی‌های معماری گوی مچید به شناسایی معماری ترکمانان قره‌قویونلو، خاستگاه و مسیر تحولی آن کمک می‌کند. ارزش‌ها و ایدئولوژی تأثیرگذار آنها بر آثارشان در حکومت کوتاه‌مدتشان به گونه‌ای بوده است که از جایگاه ارزشمندی در تاریخ معماری برخوردار شده است. علاوه بر آن چنین شناخت و بررسی در ادامه برای عملیات حفاظتی و مرمتی لازم برای گوی مچید و پیرامونش تأثیر بسزایی خواهد داشت. هدف از این پژوهش ارائهٔ دیدگاه‌هایی در رابطه با خاستگاه معماری گوی مچید و تحلیل و بررسی الگویی از معماری مساجد ایرانی، چهارایوان در پلان مسجد و دست‌یافتن به چگونگی بهره‌برداری و نمود آن در فرم گوی مچید است. همچنین با توجه به ویژگی‌های بیان‌شده در اسناد تاریخی ارتباط عملیات مرمتی صورت‌گرفته با آن بررسی شود. درحالی‌که تنها منبع اطلاعاتی موجود از گوی مچید اسناد و نوشته‌های تاریخی است چرا که بر اثر آسیب‌های جدی وارده به ارسن مظفریه بر اثر عوامل طبیعی و انسانی، اطلاعات کمی، آن هم از خرابه‌های مانده از مسجد قبل از عملیات مرمتی است.

روش تحقیق

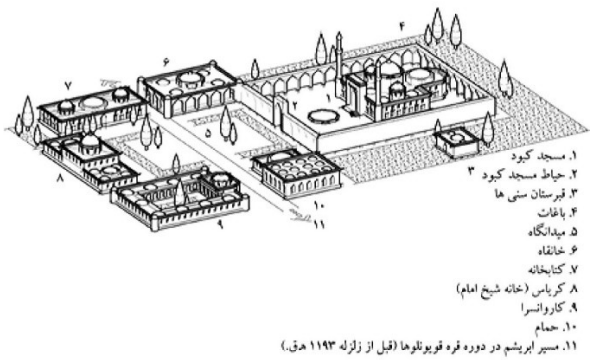
برای دستیابی به اهداف و پاسخ‌گویی به سؤالات پژوهش روش توصیفی - تحلیلی مورد استفاده قرار گرفته است. با توصیف تاریخچه و معماری ارسن مظفریه از طریق اسناد و مدارک کتابخانه‌ای سعی در معرفی و شناسایی ویژگی‌های معماری این مجموعهٔ تاریخی ارزشمند شده است تا با بیان نتایج پژوهش‌های پیشین و بررسی ویژگی‌های معماری گوی مچید به شناختی از طرح معماری اولیه آن دست یافته و با تحلیل یافته‌ها نتایج را ارائه کرد.

• ارسن مظفریه تبریز

مجموعهٔ مظفریه اثری از دوران ترکمانان قره‌قویونلو در تبریز بود، که به دلیل آسیب‌های وارده در طول تاریخ، از این مجموعه تنها ویرانه‌های گوی مچید باقی مانده بود. مجموعه در زمان ساخت بیرون دروازه خیابان، کنار جادهٔ تاریخی کهنه خیاوان قرار گرفته بود (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵، ۲۴۲). همچنین پیروی و کبیرصابر به قرارگیری محوری از جادهٔ ابریشم در میدان مجموعهٔ مظفریه اشاره کرده‌اند (پیروی و کبیرصابر، ۱۳۹۵، ۱۸). در دورهٔ ترکمانان با ساخت این مجموعه و مجموعه صاحب آباد مراکز مهم در شرق و شمال شهر، بازار به عنوان مرکز شهر به سمت این دو کانون مهم توسعه یافته است (محمدزاده و منصوری، ۱۳۹۷، ۱۹). این مجموعه از آثار جهانشاه از مهمترین حکمران قره‌قویونلوها در پایتختشان تبریز به حساب می‌آید (جوادی، ۱۳۵۲، ۹۰). که بعدا در دوره آق قویونلوها دختر جهانشاه اقدام به اتمام و ساخت بناهایی از مجموعه کرده است. (دهقانی تفتی، مدرس‌زاده و معماریان، ۱۴۰۰، ۸). عمارت مظفریه براساس اسناد تاریخی و تحلیل ها، به عنوان مجموعه مذهبی - آموزشی ساخته شده بوده که در دوره ایلخانی چنین بناهایی معروف به ابواب البر بودند (حق پرست و نژادابراهیمی، ۱۳۹۳، ۹۰). این مجموعه در راستای کارکرد شامل عناصر مختلفی بود. مانند مسجد، مقبره، صحن، حوضخانه‌ها، مدرسه، کاروانسرا، خانقاه، قنات، اتاق‌های زمستانی و تابستانی و غیره (تصویر ۱) که به نام سازنده‌اش ابوالمظفر جهانشاه نامیده شده بود (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵، ۲۱۶؛ حق‌پرست و نژادابراهیمی، ۱۳۹۳، ۹۱ و ۹۴). به توصیف لیزا گلمبک از آثار دورهٔ درخشان ترکمانان در تبریز جز گوی مچید آثاری باقی نمانده است که باید همسان با سمرقند تیمور و هرات شاهرخ دانست (گلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴، ۶۲).

• گوی مچید

گوی مچید به لحاظ فرم معماری و تزیینات بخش اعظمی از هنر ترکمانان را در خود جای داده است (حق‌پرست و نژادابراهیمی ۱۳۹۳، ۹۱). زمان ساخت و بانی بنا بر اساس کتیبه و اسناد به پیش از تاریخ ۸۷۳ ه. ق. می‌رسد. ابن کربلایی در توصیفش آورده است «در درآمد تبریز به جانب شرق که خیابان گویند عمارتی است در کمال لطافت و نیکویی موسوم به مظفریه از مآثر ابولمظفر جهانشاه پادشاه ابن قرایوسف بن توره مش بن بیرام خواجهٔ ترکمان و این طبقه را قراقویونلو و بارانی نیز گویند گویا این عمارت بسعی و اهتمام حرم محترم وی خاتون جان بیگم أنارالله برهانها بنا شده ...» (ابن کربلایی ۱۳۸۳، ۵۲۴). ساخت مسجد به مدیریت عزالدین قاپوچی بود (حق‌پرست و نژادابراهیمی ۱۳۹۳، ۹۴) و به نوشته حسین

تصویر ۱. طرح بازسازی و فرضی مجموعه در دوره قره‌قویونلوها در پژوهشی دیگر. مأخذ: کبیرصابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۹.

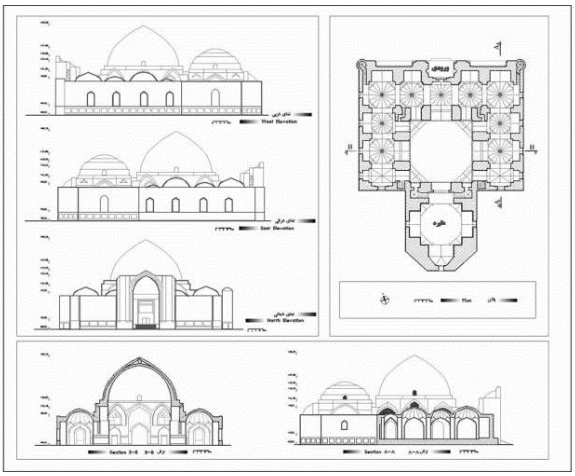
[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-06]
[DOI: 10.22034/1.1.2

ابن کربلایی خاتون جان بیگم استادکارهای مهم تبریز را برای ساخت ارسن مظفریه به کاخ فراخوانده است و از بین آنها خواجه علی بن عثمان (علی کوچچی) را برگزیده است (Seçgin, 2013, 1026). نام مسجد برگرفته از رنگ تزیینات کاشیکاری اش در ترکی به گوی مچید، در فارسی به مسجد کبود معروف است. هنر کاشیکاری در این مسجد از والاترین نوع آن در جهان اسلام یعنی به شیوه معرق با کاشی‌های لاجوردی، فیروزه‌ای، سیاه، سفید و بهره‌گیری از طرح‌های متنوع اسلیمی تجلی یافته است (گلستان قرآن، ۱۳۷۹، ۲۱). یحیی ذکاء (۱۳۶۸) در این رابطه چنین گفته است: «این سبک کاشیکاری قابل سنجش با ترکیب‌های هندسی، ویژه هنرهای زمان سلجوقی و مغول نیست و برتری بسیاری بر آنها دارد» (ذکاء، ۱۳۶۸، ۱۸۶). شایان ذکر است که بنای گوی مچید در ترکیب با مقبره به همراه عناصر پیرامون، حوضخانه ها، صحن و رواق ساخته شده است. این مقبره خانوادگی محل دفن شخص جهانشاه، همسر و فرزندانش بوده است (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵، ۲۱۴).

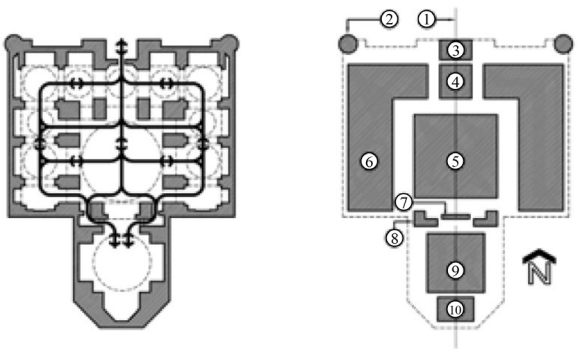
ویژگی‌های معماری گوی مچید

گوی مچید با دو گنبدخانه متصل به هم بزرگترین آن متعلق به مسجد و دیگری متعلق به مقبره (در جنوب بنا) و مناره‌های طرفین سردر یا ایوان ورودی بدون میانسرا ساخته شده بود. و صحن روبه‌روی سردر ورودی آن به عنوان حیاط مسجد حساب می‌شده است (دهقانی تفتی، مدرس‌زاده، و معماریان، ۱۴۰۰، ۱۲). ورودی به مسجد از طریق ایوان ورودی در شمال بنا و دسترسی به مقبره پس از ورود به مسجد از طرفین محراب بوده است (تصاویر ۲ و ۳).

با توجه به ویژگی‌های پلان و تزیینات گوی مچید، سچگین آن را از مهمترین بناهای تاریخ معماری ترک شمرده، و نماینده مکتبی در چارچوب مناسبات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی دانسته است که در بسیاری از بناهای هم‌دوره‌اش بازتاب هایی دیده می‌شود (Seçgin, 2013, 1026). به لحاظ فرم پلان تی معکوس و حجم خاصش متمایز از نمونه‌های معماری مساجد ایرانی است، به صورت فشرده و معماری تودهٔ بنا شده که با وجود ارتباط محدود فضاهای داخلی با پیرامونش، تعامل بصری زیبایی با فضای اطرافش داشته و سازگار با اقلیم تبریز طراحی شده است (کبیرصابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۶ و ۱۰ و ۱۳). تقارن معماری در بنا را باید به تناسبات معماری تیموری مناطق خراسان و ماورا النهر نسبت داد (انصاری و نژادابراهیمی، ۱۳۸۹، ۳۹). از طرفی ارطغرل اوکتن (۲۰۱۴) پلان مسجد را به بنای ربع رشیدی در تبریز نسبت می‌دهد که فراتر از هنر تیموری بوده است (Ökten, 2014, 376). سلطان‌زاده معتقد است «طرح و اجرای تزیینات مسجد برگرفته از هنر ایرانی است اما در مورد خصوصیات طراحی

تصویر۲. پلان، مقاطع و نماهای گوی مچید. مأخذ: حق‌پرست و نژادابراهیمی، ۱۳۹۳، ۹۱.

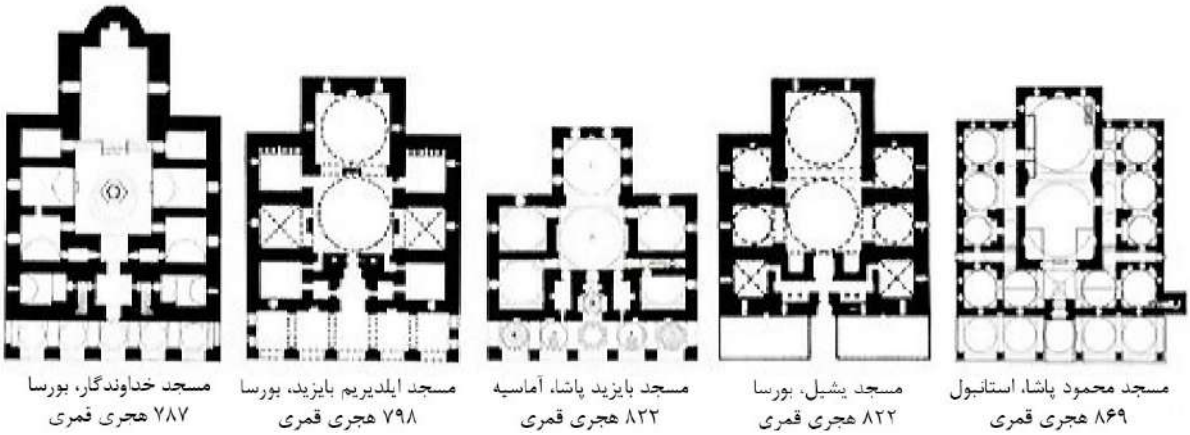

تصویر ۳. راوابط بین فضاهای گوی مچید. مأخذ: کبیرصابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۱۱.

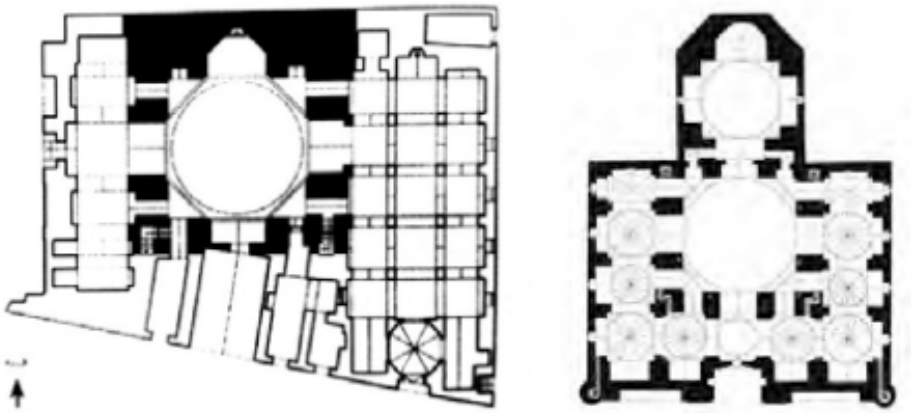
اقتباس از گونه‌ای مساجد عثمانی است» (سلطان‌زاده، ۱۳۸۹، ۱۶۷). خاستگاه پلان گوی مچید به شکل دو گنبد پشت به پشت و بدون حیاط را به سیر تکامل نمونه‌های مشابه آن در معماری عثمانی چون زاویه بابا پوستین در ینی شهر، مسجد خداوندگار و یشیل جامع بورسا و غیره نسبت می‌دهند (تصویر ۴)، (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵، ۲۳۸). همچنین به دلیل طرح پلان این نگرش مطرح می‌شود.

قابل ذکر است روابط اقتصادی و فرهنگی قره‌قویونلوها با عثمانی به گونه‌ای بوده است که از مسیر کاروانی تبریز - بورسا همواره تجار و هنرمندان بسیاری رفت و آمده داشته و در نظر مورخان ترک اکثر ترک‌های عثمانی برای یادگیری هنر و معماری به تبریز آمده و معماران تبریزی هم برای ساخت، خطاطی و کاشیکاری برخی از بناهای مهم و سلطنتی به شهرهای عثمانی می‌رفتند (دهقانی تفتی، مدرس‌زاده و معماریان، ۱۴۰۰، ۹ و ۱۰). این ادعای خاستگاه از معماری

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-06]
[DOI: 10.22034/1.1.24]

تصویر ۴. پلان‌های برخی مساجد دو گنبدی آناتولی در دوره عثمانی پس از فتح بورسا. مأخذ: کبیرصابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۱۶.

تصویر ۵. راست: مسجد - آرامگاه کبود تبریز (۸۷۰ ه. ق.)، چپ: مسجد شاه‌ولی تفت (۸۷۳ ه. ق.). مأخذ: دهقانی تفتی، مدرس‌زاده و معماریان، ۱۴۰۰، ۱۱.

عثمانی به دلیل تشابه شکلی با مساجد هم دوره در آناتولی بوده است. یحیی ذکاء (۱۳۶۸) در مورد فرم معماری مسجد، مراودات فرهنگی و اجتماعی بین ایران و آناتولی در قرن ۹ ه. ق. را مسبب این تشابه دانسته و مسجد یشیل بورسا را برگرفته از معماری گوی مچید احتمال داده است (ذکاء، ۱۳۶۸، ۱۸۵). در تاریخ اشاره شده است «تیمور در برگشت به سمرقند از جنگ، گروهی همراه نقاش علی بن الیاس علی با خود برده است، و بعداً همین شخص مأمور ساخت مسجد یشیل بورسا شده که استادکارهای تبریزی هم همراه او کار کرده‌اند.» (Seçgin, 2013, 1030). پیرنیا (۱۳۸۳) هم شباهت اندک با معماری مساجد عثمانی در بورسا قبول داشته اما دلیل قطعی برای الگوبرداری ندانسته است، بلکه برگرفته از مسجد شاه ولی تفت و مسجد شیخ لطف‌الله را برگرفته از گوی مچید دانسته است (تصویر ۵)، (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۲۶۶).

برخی از محققین به شباهت گوی مچید به مسجد شاه اصفهان و اولو جامی (مسجد اولو) وان از بناهای قره‌قویونلو هم اشاره می‌کنند (Seçgin, 2013, 1030). شیلا بلر و جاناتان بلوم به احتمال یکی بودن معمار مسجد امام مشهد با گوی مچید اشاره کرده‌اند، که معماراش شناخت و ارتباطی با معماری مسجد یشیل داشته است (کبیرصابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۷). هیلن براند هم معتقد است، فرم معماری گوی مچید نتیجهٔ تکامل تجربیات معماری تیموری و تداوم تجربیات معماری خراسان مشابه با مسجد شاه مشهد است (دهقانی تفتی، مدرس‌زاده و معماریان، ۱۴۰۰، ۶). البته با توجه به پلان تی‌شکل گوی مچید این نوع طرح به ویژه در قرن ۱۴ میلادی در برخی بناهای معماری بیگ‌نشین‌های ترک آناتولی و بیشتر در دورهٔ عثمانی استفاده شده است (Seçgin, 2013, 1030). در دورهٔ عثمانی تزیینات کاشیکاری در بناها بخصوص در نمای خارجی استفاده نشده است (کبیرصابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۷ و ۱۵). دستاورد پژوهشی در این رابطه «به شباهت گوی مچید با مساجد آناتولی به لحاظ فرم دو گنبدی اذعان داشته و به لحاظ ساختار، کالبد، سازه و کاشیکاری (معرق) هم وامدار معماری ایرانی بوده که بدین ترتیب فرم وارداتی در ترکیب با عناصر فرهنگ معماری ایرانی، چهره‌ای ایرانی به خود گرفته است.» (همان، ۲۱). در نظر سچگین «به طور کلی می‌توان گفت این رویکردها بر اساس شباهت در فرم پلانی است که بناها از نظر خطوط بیرونی از خود نمایان می‌کنند.» (Seçgin, 2013, 1031). به نقل از مودون فرم و

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-06]

[DOI: 10.22034/1.1.2

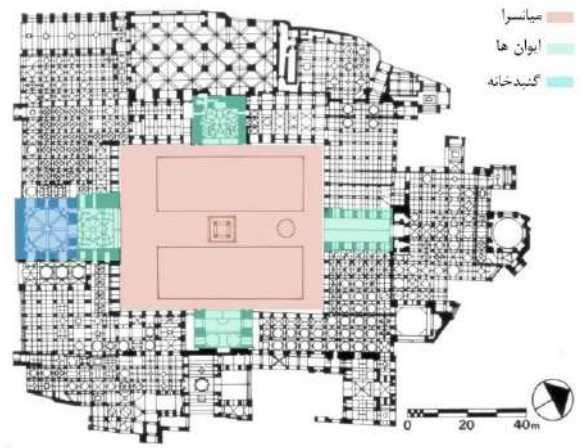
قالب شکل‌دهندهٔ یک بنا در کل دستاورد فرایندی است که به صورت پیدا و پنهان تحت تأثیر ایده‌ها و مفاهیم مختلف با ریشه در گذشته بوده است (دهقانی تفتی، مدرس‌زاده و معماریان، ۱۴۰۰، ۷). شاید در نگاه اول به لحاظ وجود گنبد دوتایی در ساختار گوی مچید و نمونه‌های دو گنبدی مساجد در دورهٔ عثمانی و خاستگاه ترکمانان قره‌قویونلو از آناتولی به این نتیجه رسید که الگوی مسجد برگرفته از آنها باشد. اما با توجه به سیر تحول و ویژگی‌های معماری مساجد ایرانی در طول تاریخ که ثمرات آن ورود و الحاق ایوان به پلان مساجد بوده است می‌توان به دستاورد دیگری رسید. الگوهای مساجد ایرانی بر این اساس به الگوهای چهارایوانی گنبددار، دوایوانی، دوایوانی گنبددار، تک‌ایوانی، تک‌ایوانی گنبددار، شبستانی دسته‌بندی شده است (تصویر ۶). اگر همین الگوهای رایج در فرم و پلان مساجد، چهارایوانی گنبددار را با طرح گوی مچید تطبیق دهیم به نکتهٔ حائز اهمیتی می‌توان دست یافت. این الگو به صورت کلی به صورت تک گنبدی در پلان شامل فضای مرکزی به عنوان میانسرا با ایوانهای چهارگانه اطراف و گنبدی (**گنبدخانه**) در پشت یکی از ایوان‌ها به سمت قبله طراحی شده است.

کبیرصابر و امجد محمدی (۱۳۹۸) اظهار داشته‌اند گوی مچید با پلانی فاقد میانسرا که گنبد برروی میانسرای الگوی چهارایوانی قرار داشته، با کاهش سطح تماس با بیرون و حداقل بازشوها هماهنگ با اقلیم طراحی شده است (کبیرصابر و امجد محمدی، ۱۳۹۸، ۹۸ و ۹۹). با در نظر گرفتن الگوی مساجد ایرانی و تحلیل اجزای پلان گوی مچید می‌توان دریافت که الگوی مساجد ایرانی به گونه‌ای دیگر تجلی یافته است (تصویر ۷؛ جدول ۱).

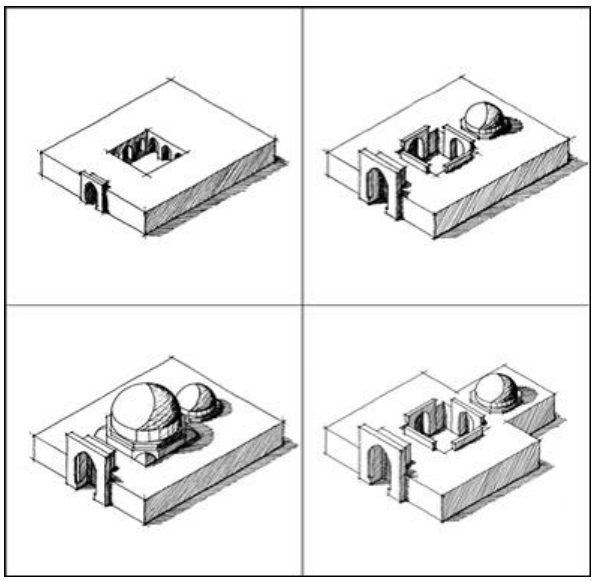
مطراقچی در سفرش به ایران همراه لشکر عثمانی قرن ۱۶ م. قدیمی‌ترین تصویر مسجد را به نمایش می‌گذارد. که گنبد روی گریو ساقه استوانه‌ای مشاهده می‌شود، و احتمالاً فرم اولیه چنین بوده است (تصویر ۸). قابل ذکر است در معماری دورهٔ تیموری گنبد سروی شکل بلند روی ساقه کشیده استوانه‌ای از برترین نوآوری‌های دوره است (کبیرصابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۱۲). با تطبیق گنبدهای روی گریو دورهٔ تیموری و مینیاتور مطراقچی از گوی مچید و با توجه به تناسبات گنبدهای کناری آن می‌توان دریافت گنبد اولیه متفاوت با گنبدی است که در طی مرمت اجرا شده است (تصاویر ۹، ۱۰ و ۱۲) (انصاری و نژادابراهیمی، ۱۳۸۹، ۴۰). در قرن ۱۷ م. در ترسیم شاردن از تبریز هم می‌توان وضعیت گوی مچید را مشاهده کرد (تصویر ۱۱).

• مرمت گوی مچید

گزارشی از آندره گدار معمار و باستان‌شناس فرانسوی در رابطه با گوی مچید سال ۱۹۲۸م. برجا مانده است: «از این مسجد عالیقدر غیر از چند پایه و قسمتی از دیوار خارجی و جبههٔ آن

تصویر ۶. نمود الگوی چهارایوانه به مرور زمان در پلان مسجد جامع اصفهان (۱۵۶ ه. ق. تاریخ بنای اولیه). مأخذ: نگارندگان.

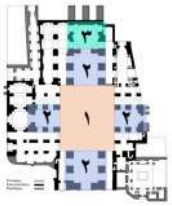
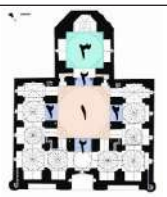
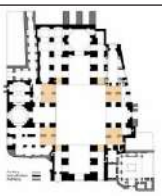
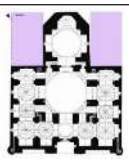
تصویر ۷. مقایسهٔ عناصر معماری گوی مچید با الگوی ساده مساجد ایرانی. مأخذ: کبیرصابر و امجد محمدی، ۱۳۹۸، ۹۸.

که به وضع رقت‌باری درآمده چیزی باقی نمانده است. اما آنچه باقی مانده بقدری زیبا و از نظر هندسی قابل استفاده است که گروه باستان‌شناسی ایران تصمیم گرفت تا جایی که ممکن است آن را به همین صورت حفظ کرده یعنی دست به تجدید ساختمان گنبد بزرگ روی پایه‌های تکان خورده و بی‌استحکام و تکمیل کاشیکاری هایی که امروز نمی تواند بسازند نزند.» (تصویر ۱۳)، (آرشیو ادارهٔ کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی).

مرمت مربوط به گوی مچید به منظور حفظ کتیبه‌ها و آثار توسط سازمان ملی حفاظت آثار باستانی از ۱۳۱۸ شروع که سردر اصلی تعمیر شده و برخی از دیوارها توسط اسماعیل دیباج و حاج ابوالقاسم معمار بین ۱۳۲۷-۱۳۲۸ بازسازی می‌شود (گلستان قرآن، ۱۳۷۹، ۲۱). در تعمیرات شروع شده

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-06]
[DOI: 10.22034/1.1.24]

جدول ۱. تطبیق گوی مچید و نمونهٔ مسجدی با الگوی چهارایوانی با تک‌گنبد. مأخذ: نگارندگان.

نمونه مسجد ایرانی و اسلامی	مسجد ارسن مظفریه (دوره ترکمانان قره‌قویونلو)
مسجد جامع اردستان	گوی مچید تبریز
	
۱) میانسرا ۲) ایوان‌ها ۳) گنبدخانه	۱) گنبدخانهٔ بزرگ به عنوان میانسرا ۲) چهار طاق اطراف گنبدخانهٔ بزرگ به عنوان ایوان‌ها ۳) گنبد مقبره به عنوان گنبدخانه
	
ایوانچه و یا طاق‌های طرفین ایوان‌های اصلی	طاق‌های طرفین طاق‌های اصلی
	
شبستان‌های طرفین گنبدخانه	محل شبستان‌های طرفین ناموجود

تصویر ۸. گوی مچید در مینیاتور مطراقچی ناصوح. مأخذ: مطراقچی نصوح، ۱۳۷۹.

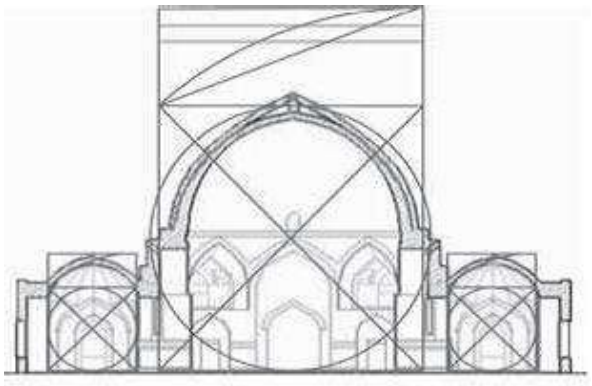
برای مانع‌شدن ریزش و خرابی بیش از حد سردر، آن را ترمیم و شکاف هایش را مسدود کرده و با بازسازی طاق پشت سردر و محدود کردن آن با دیوارهای جدید مسجد ساده و کوچکی تشکیل دادند (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵، ۲۳۰). براساس دستور کار برنامهٔ تعمیر طبق جدول ۲ دسته‌بندی شده بود و عملیات زیر نظر اسماعیل دیباج و حاج ابوالقاسم معمار انجام یافت.

به توصیف دیباج «تعمیر و حفاظت مسجد تا ۱۳۵۲ ادامه یافته، ولی با وجود انجام تعمیرات به دلیل نفوذ رطوبت از فضای باز گنبدها، یخبندان و اختلاف دما کاشیکاری‌های ازاره‌ها فرو ریخته بود که به منظور اهمیت حفظ آثار تصمیم به پوشش سقف‌ها گرفته شده است. در ادامه مطالعهٔ فونداسیون برای تحمل نوع پوشش آغاز شده و برای انتخاب معمار گنبد مقبره و شبستان مطالعاتی برای مناسب‌ترین پوشش شناخته‌شده در سطح ایران انجام شده تا معمار، هماهنگ و متناسب با معماری و ظرافت‌های این بنا اجرا کند. استاد رضا معمار اهل تبریز عهده‌دار اجرای گنبد مقبره به صورت دوپوش گسسته و گنبد شبستان بزرگ دو پوش به‌هم پیوسته (به دلیل پرهیز از ارتفاع زیاد و تأثیر بر بخش‌های قدیمی و سبکی بارهای وارده) شده است. از اوایل سال ۱۳۵۲ عملیات آماده‌سازی و احداث گنبد آغاز شده است» (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵، ۲۳۴ و ۲۳۵).

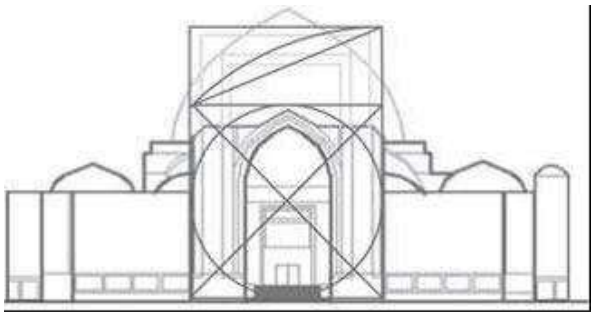
مشخصات اجرای گنبد مسجد در جدول ۳ آمده است. با تطبیق آنچه اجرا شده با آنچه مطالعات هندسه و معماری

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-06]

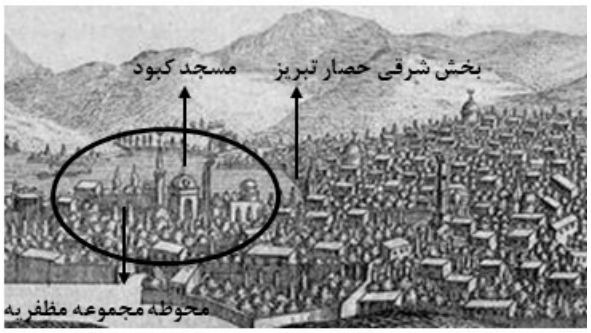
[DOI: 10.22034/1.1.2

تصویر ۹. تناسبات در مقطع گوی مچید. مأخذ: انصاری و نژادابراهیمی، ۱۳۸۹، ۴۰.

تصویر ۱۰. تناسبات احتمالی سردر اولیه به نسبت سردر مرمت شده.
مأخذ: انصاری و نژادابراهیمی، ۱۳۸۹، ۴۱.

تصویر ۱۱. ترسیم شاردن از تبریز (قرن ۱۷ م.).
مأخذ: حق پرست و نژادابراهیمی، ۱۳۹۳، ۹۱.

تصویر ۱۲. طرح بازسازی فرم معماری گوی مچید براساس اسناد و تصاویر.
مأخذ: کبیرصابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۱۲.

تصویر ۱۳. وضعیت مسجد پس از زلزلهٔ مخرب. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی،صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی.

مسجد نشان می‌دهد (جدول ۴)، مرمت‌کنندگان با گزینش شیوهٔ سنتی مرمت گنبد علاوه بر بارگذاری بیش از حد روی سازهٔ تاریخی، فرم تاریخی مسجد را مخدوش کرده‌اند. هر چند استدلال مرمت‌کنندگان این بوده است که با این روش توانسته‌اند کاشی‌های مسجد را حفاظت کنند. ولی در عمل ارائهٔ شکلی متفاوت با شکل تاریخی شده است و این عمل به گونه‌ای بوده که مانع از مطالعه برای امکان ارائهٔ شکل اصلی شده است. و عدم ارائهٔ نشانه‌ها و علائم برای مرمتی بودن این بخش‌ها به نظر می‌رسد کمتر کسی متوجه تاریخی نبودن این بخش می‌شود. با تطبیق تصاویر مرمتی نشان می‌دهد با توجه به اینکه برای بارگذاری لازم بود تا پایه‌های گنبد استحکام لازم را داشته باشد، بخش زیادی از کاشی‌ها و آثار باقی‌مانده نیز تخریب شده است.

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-06]
[DOI: 10.22034/1.1.24]

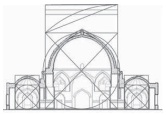
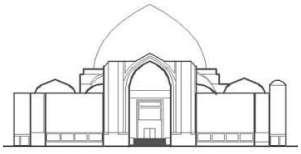
جدول ۲. دسته‌بندی برنامهٔ تعمیرات. مأخذ: نگارندگان براساس وهاب‌زاده، ۱۳۸۵.

ردیف	موارد تعمیرات
۱	مسدودکردن شکاف و درزهای شبستان بزرگ - مرمت دیوارها و رومی‌ها
۲	تجدید ساختمان دیوارها، رومی‌ها، دهانهٔ طاق‌های اطراف شبستان بزرگ تا بالای تیزهٔ طاق‌ها (وجود قسمت عمدهٔ آن) جز گنبد آن که مطابق وضع قدیم بدون کمترین اختلاف از لحاظ معماری - حفظ کاشیکاری موجود – بخش‌های جدید بدون کاشی - ساخت مصالح آجری نوساز مطابق آجرهای قدیمی
۳	احیاء جبههٔ شمال: تجدید ساختمان پایه‌ها، رومی‌ها،چشمهٔ طاق‌های طرفین سردر اصلی مسجد، طاق‌های رومی و پوشش‌های جدید مطابق نمونه‌های قدیم بدون اختلاف جزئی
۴	رفع وضع نامناسب مسجد با این تعمیرات، افزایش وسعت دهلیز ورودی. باقی‌گذاشتن پوشش شبستان بزرگ، ترمیم آثار شبستان کوچک، حفظ سنگ‌های مرمر به دلیل نیاز به بررسی بیشتر
	هرگونه اقدامی نظیر ساخت و غیره در محوطهٔ اراضی اطراف مسجد زیر نظر و موافقت ادارهٔ کل باستان‌شناسی

جدول ۳. مشخصات اجرایی گنبد. مأخذ: نگارندگان.

	قطر	ارتفاع	خیز	پوشش	شیوه اجرا
مشخصات گنبد شبستان بزرگ	۱۶/۳۵ متر داخلی ۱۹/۲۰ متر بیرونی	- ۱۹/۷۰ متر از کف داخل تا زیر پوشش داخلی - ۲۲/۶۰ متر از کف داخلی تا تیزه طاق جناغی پوشش بیرونی - ۲۴/۶۰ متر از کف بیرون تا تیزهٔ پوشش بیرونی	- ۸/۱۷ متر گنبد داخلی - ۱۱/۰۴ متر پوشش بیرونی	فاصلهٔ بین دو پوسته ۲/۱۰ متر با حساب پوشش‌ها (هرکدام ۳۸ سانتی‌متر)	تقسیم طول دایرهٔ گنبد به ۳۲ بخش که یک در میان برای حفرهٔ خشخاشی خالی شده.

جدول ۴. مقایسهٔ تطبیقی مشخصات بنای اولیه مسجد با وضعیت آن بعد از عملیات مرمتی. مأخذ: نگارندگان.

مشخصات				
	مسجد اولیه			**مسجد بعد از مرمت**
خاستگاه طرح گنبد	در ادامه گنبد سروی‌شکل بلند روی ساقهٔ کشیدهٔ استوانه‌ای دوران تیموری			گزینش شیوهٔ سنتی مرمت گنبد پرهیز از ارتفاع زیاد و بارگذاری بیشتر پرهیز از تأثیر بر بخش‌های قدیمی
مشخصات گنبد	گنبدی روی گریو (ساقهٔ استوانه‌ای)			دوپوش به‌هم‌پیوسته اجراشده روی پایه‌ها با گوشه‌سازی
ویژگی‌های معماری	مناره‌های مرتفع سردر مرتفع			مناره‌های کم‌ارتفاع سردر کم‌ارتفاع

در رابطه با کاشیکاری‌های گوی مچید تعمیر تزیینات و کاشیکاری‌ها هم در ۱۳۷۵ اولویت‌های مرمتی آن به شرح زیر دسته‌بندی شده بود (جدول ۵). آنچه در مرمت‌های کاشیکاری‌ها و به‌طور کلی تزیینات مسجد دیده می‌شود، عدم انسجام در مرمت‌های انجام‌یافته است. در بخش‌هایی از این تزیینات صرفاً استفاده از گچکاری مد نظر بود (تصویر ۱۴). این امر به ویژه در مرمت سنگ‌های مرمریت منحصر به فرد بخش گنبدخانه است، که بازسازی الگوها به‌صورت گچکاری بوده است و هیچ تلاشی برای توجه به زیبایی و ارزش‌های این بخش نشده است. در بخش مرمت کاشی‌ها، تکمیل کامل با رنگ عین به عین، بازسازی با تفاوت رنگی، عدم تفاوت رنگی و عدم بازسازی در دوره‌های مختلف مرمتی دیده می‌شود (تصویر ۱۵) و از این بابت به نظر می‌رسد گوی مچید بیشتر از آنچه تحت تأثیر زیبایی‌های هندسی و کاشی‌های خود باشد، تحت تأثیر مرمت‌ها قرار گرفته است. که عدم وجود شیوهٔ اقدام یکسان در این خصوص کاملاً مشهود است. عدم ارائهٔ اسناد کافی برای پژوهشگران در کار بنا موجب شده است که این امر تشدید شود. مطابق منشورهای بین‌المللی مرمت، لازم است در کنار

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-06]

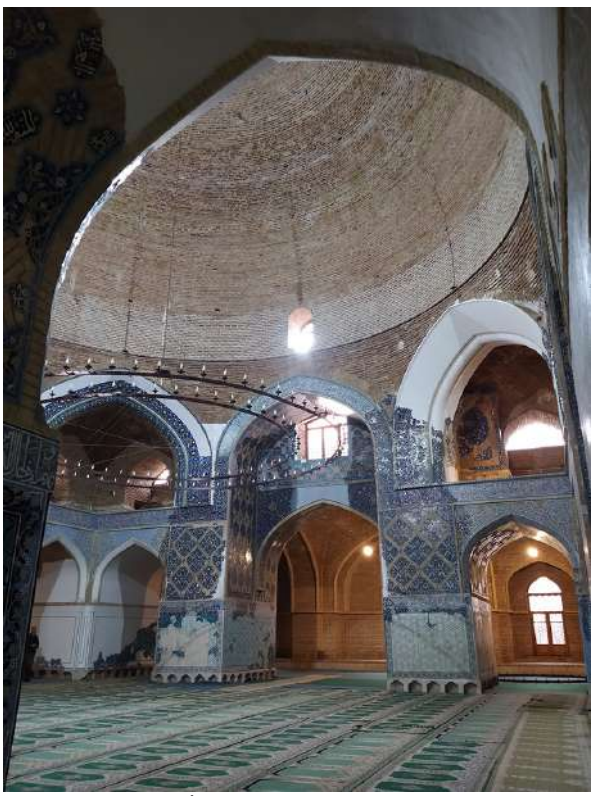
[DOI: 10.22034/1.1.2]

جدول ۵. اولویت‌های مرمتی در تزیینات و کاشیکاری‌ها. مأخذ: نگارندگان بر اساس وهاب‌زاده، ۱۳۸۵.

اولویت	موارد
۱	پشت‌بندی و تثبیت کاشیکاری‌های موجود
۲	بازسازی قاب‌های آجری سازنده خطوط افقی و عمودی معماری داخلی، کتیبه‌ها بر طبق نمونه‌های موجود
۳	تمیزکاری سطوح و لکه‌های خالی بین کاشیکاری‌ها (گنبدخانه)، سفیدکاری آن‌ها با شمشه‌کشی و کرم‌بندی (بدون موج) (سطح سفیدکاری ۲-۳ میلی‌متر پایین‌تر از سطح کاشیکاری)
۴	کادربندی کتیبه‌ها، نقاشی داخل قاب‌بندی‌ها و گره‌بندی‌ها
۵	تکمیل و نقاشی کلمات و آیات ریخته حدفاصل کتیبه‌های قرآنی با اسلیمی‌های زمینهٔ آن با مشخصات سابق
۶	طراحی و نقاشی اسلیمی‌های لچکی‌ها با توجه به بخش‌های دیگر و قرینه‌های موجود
۷	طراحی و نقاشی گره‌کاری ازاره گنبدخانه با توجه به مدارک و بخش‌های موجود

تصویر ۱۴. جبههٔ شمالی و ورودی مسجد (فروردین ۱۴۰۲). مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۵. دید به شبستان بزرگ (آذر ۱۴۰۱). مأخذ: آرشیو نگارندگان.

بنا موزه‌ای بر این منظور شکل گیرد و با مستندنگاری تمام فعالیت‌ها، همگان در جریان روند مرمت قرار گیرند.

نتیجه‌گیری

ارسن مظفریه از مجموعه‌های مهم دورهٔ ترکمانان قره‌قویونلو است و در تداوم مجموعه‌سازی‌هایی صورت می‌گیرد که پیش از این با مجموعه‌های ابواب‌البری همچون ربع‌رشیدی و غازانیه شروع شده بود. ارسن مظفریه شامل بناهای مختلفی بود و شاخص‌ترین آن مسجد مجموعه بوده است که امروزه به نام گوی مچید شناخته می‌شود. خیلی‌ها اعتقاد دارند مسجد الهام گرفته از معماری مساجد آناتولی است ولی با نگاهی دقیق‌تر با توجه به الگوی مساجد ایرانی می‌توان به نسبت و ارتباطی بینشان دست یافت. با تطبیق نمونهٔ الگوی چهارایوانی گنبددار با ساختار پلان گوی مچید می‌توان گفت که این الگو با تک‌گنبد به گونه‌ای متفاوت از طرح شناخته‌شدهٔ الگوی مساجد ایرانی در آن به کار گرفته شده است. که بیانگر موضوع مهمی است و مانند تزیینات مسجد که تکامل کاشیکاری ایرانی است، فرم و پلان گوی مچید هم خاستگاهی ایرانی دارد. درحالی‌که به طور کلی عناصر و ویژگی‌های معماری بنا وامدار معماری ایرانی است. با نگاه جزئی‌تر به اطلاعات برجای‌مانده از بنای اولیه مسجد و تحلیل آنها، ساختار گوی مچید را می‌توان تصور و توصیف کرد و تعمیرات و مرمت‌های انجام‌شده به منظور حفاظت و نگهداری از گوی مچید دارای ضعف‌های مبانی است و البته در طی دوران هم تغییرات صورت‌گرفته در آن سبب تفاوت وضعیت کنونی با بنای اولیه شده است. امروزه ماحصل عملیات مرمتی در بخش تزیینات بنا همسو با مبانی به جلو رفته ولی در بخش هندسه و تناسبات ویژگی‌های ساختار اولیه بنا رعایت نشده است. مانند گنبد بزرگ مسجد که متفاوت و گنبد اولیه روی گریوی قرار داشته و تناسبات سردر ورودی متفاوت‌تر و مرتفع‌تر از وضعیت کنونی بوده است و یا تفاوت مناره‌های کنونی مسجد از مواردی است که می‌توان اشاره کرد.

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-06]

[DOI: 10.22034/1.1.24]

فهرست منابع

• ابن کربلایی تبریزی، حافظ حسین. (۱۳۸۳). *روضات الجنان وجنات الجنان* (تصحیح جعفر سلطان‌القرائی). تبریز: ستوده.

• *ادارهٔ میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری*. (بی تا). آرشیو اداره کل استان آذربایجان شرقی. تبریز.

• انصاری، مجتبی و نژادابراهیمی، احد. (۱۳۸۹). هندسه و تناسبات در معماری دورهٔ ترکمانان قویونلو مسجد کبود (فیروزهٔ جهان اسلام). *کتاب ماه علوم و فنون*، ۲(۱۲۹)، ۳۵-۴۵.

• پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۳). *سبک‌شناسی معماری ایرانی* (تدوین غلامحسین معماریان). تهران: معمار.

• پیروی، مهناز و کبیرصابر، محمدباقر. (۱۳۹۵). اهمیت شناخت پیشینهٔ سایت در رویکرد حفاظت جامع. نمونهٔ موردی: سایت پیرامون مسجد کبود تبریز. *آرمانشهر*، ۹(۱۷)، ۱۱-۲۴.

• جوادی، حسن. (۱۳۵۲). ایران از دیدهٔ ونیزیان (از روزگار اوزون حسن تا دوران شاه طهماسب). *بررسی‌های تاریخی*، (۴۹)، ۸۷-۱۳۶.

• حق‌پرست، فرزین و نژادابراهیمی، احد. (۱۳۹۳). بازسازی تصوری مجموعهٔ عمارت مظفریهٔ تبریز (مسجد کبود) بر اساس اسناد و متون تاریخی. *پژوهش هنر*، ۲(۷)، ۸۹-۹۴.

• دهقانی تفتی، محسن؛ مدرس‌زاده، زهرا السادات و معماریان، غلامحسین. (۱۴۰۰). ریشه‌یابی الگوی معماری مسجد کبود تبریز. *مطالعات معماری ایران*، ۱۰(۱۹)، ۵-۲۳.

• دیباج، اسماعیل. (۱۳۳۴). *راهنمای آثار تاریخی آذربایجان شرقی*. تبریز: انجمن آثار ملی آذربایجان.

• ذکاء، یحیی. (۱۳۶۸). *شکل‌گیری تبریز، شهرهای ایران* (به کوشش محمدیوسف کیانی). ج. ۳. تهران: جهاد دانشگاهی.

• سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۹). *تبریز خشتی استوار در معماری ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

• کبیرصابر، محمدباقر و امجد محمدی، امیر. (۱۳۹۸). طبیعت سیاست و معماری: بازخوانی برهم‌کنش مؤلفه‌های طبیعت سیاست و فرهنگ در فرایند آفرینش معماری مسجد کبود تبریز. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۷(۲۲)، ۸۹-۱۰۷.

• کبیرصابر، محمدباقر و پیروی، مهناز. (۱۳۹۴). میراث معماری اسلامی در ادراک سیاحان خارجی قرون یازدهم تا سیزدهم ه. ق. مطالعهٔ موردی: تحلیل کیفیت بقای کالبدی مسجد کبود بر مبنای بازخوانی مستندات تاریخی. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۳(۶)، ۶۸-۸۳.

• کبیرصابر، محمدباقر؛ مظاهریان، حامد و پیروی، مهناز. (۱۳۹۳). ریخت‌شناسی معماری مسجد کبود تبریز. *مطالعات معماری ایران*، (۶)، ۵-۲۳.

• گلستان قرآن. (۱۳۷۹). گزارش اصلی؛ جان مایه‌های آهنگ آیات در نقش‌نواهای مسجد کبود. *گلستان قرآن*، (۲۰)، ۲۱-۲۶.

• گلمبک، لیزا و ویلبر دونالد. (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران* (ترجمه کرامت الله افسر و محمد یوسف کیانی). تهران: سازمان میراث فرهنگی.

• محمدزاده، شبنم و منصوری، سیدامیر. (۱۳۹۷). ارتباط مجموعهٔ مظفریه با سازمان فضایی شهر تبریز از دورهٔ قراقویونلوها تا دورهٔ قاجار. *باغ نظر*. ۱۵(۶۸)، ۱۵-۲۴.

• مطراق‌چی نصوح. (۱۳۷۹). *بیان منازل* (ترجمه و تعلیق رحیم رییس‌نیا). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

• وهاب‌زاده، عبدالرحمن. (۱۳۸۵). *مسجد کبود دیروز امروز. مجموعه مقالات همایش معماری و شهر سازی ارگ بم* (به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی). ج. ۳. تهران: میراث فرهنگی.

• Ökten, E. (2014). Imperial Aqquyunlu Construction of Religious Establishments in the Late Fifteenth Century Tabriz. *Politics, Patronage, and the Transmission of Knowledge in 13th - 15th Century Tabriz*, (8), 371-385.

• Seçgin, N. (2013). *Tebriz Gök Mescid'in Türk Mimarlık Tarihindeki Yeri ve Son Durumuna İlişkin Gözlemler*. 8 Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildiriler – II. 1025-1045.

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-06]

COPYRIGHTS
Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Revitalization School journal. This is an open access article disributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

نحوهٔ ارجاع به این مقاله
نژاد ابراهیمی، احد و جوادپور، آیلار. (۱۴۰۲). مطالعهٔ معماری گوی مچید (مسجد کبود) تبریز برای تطبیق با مرمت‌های انجام‌یافته. *مکتب احیاء*، ۱(۱)، ۲۴-۳۳.

URL: http://jors-sj.com/article-1-23-fa.html

DOI: 10.22034/1.1.24

[DOI: 10.22034/1.1.24]